

*Marjan HOČEVAR in Samo PAVLIN**

IMPLIKACIJE PANDEMIJE COVIDA-19 IN RAZLIČNIH OBLIK TELEDELA TER MOBILNEGA DELA ZA RAZVOJ SOCIOLOŠKEGA RAZISKOVANJA (UVODNIK)**

Uvod

Znašli smo se v družbenem eksperimentu, ki je v novejšem času brez primere. Ekspertna področja in znanstvene discipline, same ali v sodelovanju z drugimi, osmišljajo ustrezna pojasnjevalna ogrodja in iščejo učinkovita orodja za raziskovanje družbenega fenomena s še ne v celoti jasnim izzvenenjem in s skoraj gotovimi procesualnimi učinki. Siceršnje opotekanje v uveljavljanju interdisciplinarnosti je s pandemijo Covida-19 dobilo velik pospešek, kar dokazujejo scientometrične analize objav v indeksirani znanstveni publicistiki (Moradian in dr., 2020). Sociologija v tem procesu utrjuje položaj uporabne znanstvene discipline in nepogrešljivega ekspertnega področja. Zdi se nelogično, a sociologija ni pogosto v položaju, ko lahko demonstrira neposredno družbeno koristnost ob soočanju z »velikimi« problemi javnega zdravja. Vsaj potrebo po merjenju uspešnosti političnih in administrativnih ukrepov ter pojasnjevanju mehanizmov distribucije, širjenja in načinov zaježitve virusa Covid-19 sedaj intuitivno razumejo tudi že najbolj zapriseženi kritiki uporabnosti sociologije (in družboslovja nasploh). Bolj ali manj je zrelo tudi zavedanje, da je prav sociološki način kritične in primerjalne analize institucionalnih ukrepov nujen za evalvacijo tako kratkoročne kot razvojno usmerjene družbene organiziranosti in integracije.

Po začetni introspekciji v prvih mesecih pandemije, ko smo se sociologi fenomena lotili s pomočjo zakladnice uveljavljenih splošnejših teoretskih konceptov in smo dogajanje bolj komentirali kot resneje analizirali, imamo sedaj na voljo vedno več empiričnega gradiva, na katerega se lahko bolj zanesljivo zanašamo. Tako znotraj sociologije kot v povezavi z drugimi bo potreben razmislek o novih metodah raziskovanja, zelo verjetno pa bo prihajalo tudi do paradigmatških zasukov v teoriji družbe. Ta živi laboratorij je torej po letu in pol že bolj zrel za bolj rigorozne sociološke analize.

* *Gostujoči urednik:* Dr. Marjan Hočevar, izredni profesor, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija; Dr. Samo Pavlin, redni profesor, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani, Slovenija.

** *Tematski sklop je nastal v okviru raziskovalnega programa Sociološki vidiki trajnostnega družbenoprostorskega in kadrovskega razvoja Slovenije v Evropi. »Raziskovalni program št. P5-0181 je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.«*

V tem tematskem sklopu TIP predstavljamo rezultate konceptualnih in empiričnih zasnov nadaljnega raziskovanja, ki v najširšem smislu nakazuje začasne preusmeritve h konkretni in akutni tematiki pandemije. Kot je razvidno iz besedil in kar bomo podrobneje predstavili ob koncu tega zapisa, v ospredje postavljamo na novo zastavljena vprašanja o razmerju med prostorom in družbo z vidika organiziranosti bivanja in dela, mobilnosti in migracij, urbanizma, okoljske problematike in izobraževanja.

Spremembe na sociološkem področju s perspektive oblik teledela in mobilnega dela

Če se navežemo na prvi del uvodnika, lahko dodatno poudarimo, da je pandemija Covida-19 brez dvoma povzročila eno najbolj markantnih družbenih, gospodarskih in političnih sprememb po drugi svetovni vojni. To zgovorno ilustrirajo spremembe v organiziranju zasebnega in javnega življenja, kot so omejitve javnih srečevanj, zapiranje državnih mej, zaustavitev različnih načinov transporta (npr. letalskega prometa), restrikcije ali celo prepovedi delovanja panog (npr. industrija javnih dogodkov) in družbenih podsistemov (npr. izobraževanje) ali pa uvajanje karanten na regije. Še posebej presenečata dolžina trajanja in dinamika omenjenih restrikcij – tem v času pisanja tega uvodnika pred začetkom četrtega vala ni videti konca. Tako ne preseneča, da so tudi v izvajanje poklicnih nalog začeli vdirati anksioznost, nezaupanje, strah za preživetje, nasilje, lažne novice in omejevanje človekovih pravic. Če smo bili še pred nekaj leti s širjenjem schengenskega območja priča odpravi ovir prostorske mobilnosti, se pri sedanjem eksperimentiranju uvajanja Covid certifikatov pojavlja situacija, ko dobivajo pravico po identificiranju celo natakariji! Ne preseneča, da se vse bolj omenja nova sociološka paradigma družbenosti, na kar opozarjajo številni prispevki tako v domačih (npr. Hočevar, 2020) kot tudi mednarodnih (npr. Zinn, 2021) revijah družboslovnega področja. To lahko razumemo kot t.i. *sociologijo pandemije*, v okviru katere družbene spremembe opazujemo s perspektive širjenja virusa. Ob tem se postavlja vprašanje, ki smo ga nakazali že uvodoma, in sicer, kaj pandemija pomeni za status sociologije napram drugim znanstvenim disciplinam: novo priložnost ali nevarnost.

Napovedovanj paradigmatiskih sprememb v sociologiji je skoraj toliko, kolikor je avtorjev. V nadaljevanju izpostavlja nekaj socioloških izzivov »nove sociologije«, ki so po najinem mnenju med bolj pomembnimi za razumevanje oblik teledela in mobilnega dela. Med mnogimi možnostmi lahko sociologi začnemo pri *problemu socialnega distanciranja*. Gre za vprašanje smiselnosti vzdrževanja fizične razdalje med človeškimi telesi (meter, dva ali več), nošenja mask kot nadomestka za fizično razdaljo ter omejevanje različnih oblik družabnosti (druženja) (Connell, 2020: 745). To seveda dodatno

sproža *anksioznost in ostale spremembe čustvovanja* v obsegu, ki smo si ga prej težko predstavljali. En ključnih katalizatorjev anksioznosti za vsakdanje življenje, delovno okolje in aplikativno znanost, ki se ukvarja z reševanjem pandemičnih izzivov posredno ali neposredno, so *mediji*, katerih verodostojnost je bila predmet razprav že več let pred pandemijo (Rebughini, 2021: 554, 564). Pri tem, kot navajajo avtorji (prav tam), anksioznost temelji na nasprotujočih si interpretacijah političnih, tehnoloških, zdravstveno-znanstvenih in organizacijsko-institucionalnih praks.

Opisano dinamiko lahko razumemo kot uvod v velike sociološke teme. Ena od teh, ki se v času pandemije pogosto omenjanja, je nastajanje družbe tveganja in negotovosti. Pri tem trenutno še posebej skrbno opazujemo nesmiselnosti racionalizacije odločitev pri delu in v vsakodnevnem življenju – še posebej odločitve pri vstopanju v družbene interakcije ter spremljanje in delovanje skladno z (lažnimi) novicami (Zinn, 2021: 435). Druga velika tema, ki jo na tem mestu poudarjava kot pomemben kontekstualni dejavnik novih principov različnih oblik teledela in mobilnega dela, je povezana s t. i. marksistično obarvano dilemo med izbiro med zdravjem in kopičenjem bogastva. Z njo je povezano zaupanje posameznika v poklicne in politične organizacije ter njihovo sposobnost reševanja zdravstvenoetičnih dilem, povezanih s ceno plačevanja upadanja »pandemične krivulje« v zameno za mentalno zdravje, žrtvovanje »družbenosti« posameznika ali omejevanje fizične reprodukcije (Paul, 2020).

Povedano odpira vrata sociologiji v naslednji veliki družbeno interdisciplinarni zgodbi. Ena od teh je vprašanje *zadovoljstva in sreče*. Področje že dalj časa opisujejo razprave o odnosu med čustveno, materialno in racionalno dimenzijo sreče, različni pogledi, ki jih na zadovoljstvo in srečo ponujajo religiozne prakse, sposobnost čuječnosti in zavedanja življenja, potrošništvo, identifikacija z izobrazbo in delom, odnosi v družini in prijateljskih krogih, vprašanja »kvalitete življenja« in še bi lahko naštevali (Boniwell, David in Ayers, 2013). Druga velika tema je *vprašanje človekovega bistva*. Slednjo lahko glede na van Zomerna in Dovidio (2018) opazujemo z individualne (vprašanja prirojenosti, svobodne volje, motiviranega delovanja ...) in družbene perspektive (pripadnost, moralnost delovanja, družbeni status in identiteta). S tako širokim pogledom seveda tvegava, da bova kontekst opazovanja novih principov dela toliko razširila, da bi bil ta neuporaben za namene nadaljnje znanstvene in še posebej sociološke operacionalizacije. Pa vendar je tako holističen pristop po najinem mnenju zelo verjetno nujno potreben, če želimo kvalitetno orisati, kaj šele pojasniti, nove izzive, ki jih zahteva aktualna dinamika sprememb bivanja in dela.

Ožji vidiki in povezave pri opazovanju oblik teledela in mobilnega dela

V tej tematski številki se bomo posebej osredotočili na družbenoprostorski vidik sociologije. Opažanje, da delo z doma neizogibno spreminja tako opredelitev dela kot bivališča kot naravo javnega in zasebnega pri preučevanju prostorskih sprememb, ni nič novega. Vprašanje, ki si ga v svojem članku postavlja Hočevar, pa je bolj temeljno: ali se ob tem spreminjanju obetajo retrogradne strukturne družbene spremembe? To, da nekateri poklici zasedajo bolj centralna mesta v družbeni delitvi dela, sociologija profesij opozarja že dolgo časa (Abbott, 1988). Vendar pa se do izbruha pandemije nismo zavedali možne hitrosti razdelitve poklicev na nujne, ostale ali pa celo »prepovedane« (npr. organizatorji množičnih dogodkov). Pri tem je pravilo fizičnega distanciranja samo eden od številnih dejavnikov take členitve. Pri tem gre poudariti izredno vlogo »digitalne transformacije«, ki je pomembno spremenila kvaliteto opravljanja dela nekaterih poklicev poklicnih nalog. Poudarjava tudi, da fizično in socialno distanciranje, ki ga najbolj ponazarja prav delo od doma, na poklicno organiziranost in prenos tihega znanja vpliva zelo različno (če na primer primerjamo prevajalce z učitelji). Vse navedeno se na sociološkem področju dotakne različnih tematskih sklopov. V nadaljevanju predstavlja tiste tri, ki so po najinem mnenju najbolj pomembni za kontekst razprave te tematske številke in njenega poudarka o spremembah oblik teledela in mobilnega dela.

Prvi poudarek je povezan z izzivi *organizacijske socializacije in identitete*, ki ob zmanjšanih možnostih prenosa tihega znanja oziroma krepitve internetne komunikacije doživlja pravi »problemski razcvet«. S tem so povezana nekatera klasična vprašanja selekcije zaposlenih, uvajanja in motivacije zaposlenih, mentorstva, učenja vrednot ali pa vključevanja zaposlenih v skupnosti praks, problematike pluralnosti identitet, uravnavanja notranjih in zunanjih motivacijskih dejavnikov ter usklajevanja osebnih in organizacijskih ciljev in še bi lahko naštevali.

Drugi poudarek, ki ga želiva izpostaviti, je povezan z *uporabo informacijsko komunikacijske tehnologije*, pri čemer si po najinem mnenju posebno pozornost zasluži »kibernetična psihologija« s temami, kot so oblikovanje spletne identitete, vloga tehnologije v različnih življenjskih obdobjih, izzivi spletne komunikacije, razvoj internetne kulture, oblikovanje spletnih skupnosti in socialna omrežja ... (Attrill-Smith in dr., 2019). Pri tem je eno središčnih vprašanj razmerje med virtualnim prostorom in resničnim otipljivim prostorom.

Tretji poudarek je vezan na različne *ostale vidike izvajanja poklicnih nalog in organizacijskih sprememb*. Tu je nabor možnosti sociološkega proučevanja zaradi sprememb, ki jih povzroča pandemija, še posebej širok

in sega na področji sociologije organizacij in sociologije dela, industrijske odnose ter poklicne spremembe. Delo od doma v obdobju pandemije bo tako zaznamovalo klasične teme, ki gravitirajo na eni strani proti sistemski ravni in na drugi proti organizacijski dinamiki in proučevanju procesov, kot so upravljanje s človeškimi viri, projektni menedžment ali vodenje.

V nadaljevanju se s petimi prispevki, ki jim je vsem skupna družbeno-prostorska problematika v času pandemije, dotaknemo zgolj nekaterih od opisanih področij.

Refleksija člankov v tematski številki

Vsem petim člankom v tej tematski številki je skupna obravnava spreminjene narave dela pod vplivom pandemije Covida-19 in njenih potencialnih učinkov v družbenoprostorski perspektivi.

Hočevar v svojem konceptualno zasnovanem članku problematizira dihotomijo (plačanega) dela in (pre)bivanja. Poudarja spremenjeno institucionalno normativnost dela in doma. Pandemija Covida-19 nakazuje pospešeno dinamiko združevanja sfere dela in bivanja, zlasti njunega prežemanja v časovno-prostorski perspektivi. Osnovna teza je, da pandemija pospeši in utrjuje že utečen proces dediferenciacije življenjskih sfer s proizvodnjem protislovnih učinkov na družbeno integracijo v času in prostoru. Pandemija še bolj kot prostorsko izostri časovno razsežnost »pospeševanja družbe« in zasebnih življenj ljudi. Identificira značilne nasprotnosmerne težnje in trenja v dinamiki pospešenega združevanja sfere doma (zasebnega življenja) s sfero dela (javnim življenjem). Ključna ugotovitev je, da prežemanje obeh sfer načeloma krepi emancipacijo in avtonomno delovanje akterjev ob vzpostavljanju prožnejših mehanizmov povezovanja. Po drugi strani prežemanje (tudi zamegljevanje) obeh sfer – ob krepitvi tehnološke mediacije – povzroča nasprotne si učinke v pojavljanju retrogradne avtarkije. Morebitni retrogradni učinki lahko vključujejo ponovno vzpostavljanje hierarhičnih mehanizmov nadzorovanja, prisile in odvisnosti z vzpostavljanjem retraditionalizacije družbenih vlog ter hierarhije položajev, kar lahko vodi k predmoderni družbeni integraciji.

Medved se osredotoči na vprašanje trajnostnega urbanizma s kontekstualizacijo prihodnjih tipov poselitve pod vplivom pandemske organizacije bivanja in dela. Ugotavlja, da se med pandemijo izostrujeta dve nasprotujoči si dolgoročni usmeritvi bivanjskih izbir prebivalstva. Prva usmeritvena možnost bodočega urbanega razvoja predstavlja že obstoječi, vendar sedaj potencialno pospešen proces suburbanizacije, ki predpostavlja močnejši sunek selitev v manjša naselja z manjšo urbanistično gostoto. Druga možnost nakazuje spremenjeno sestavo že obstoječega strnjene urbane strukture, ki je podprta z visoko gostoto poseljenosti, trajnostno urbano

preobrazbo in digitalizacijo mest s poudarjeno množično uporabo dela na daljavo oz. teledela. V tej drugi različici teledelo učinkuje sinergično, komplementarno z drugimi družbenoprostorskimi ukrepi in pomeni smiselno orodje pri blaženju negativnih učinkov pandemske prostorske organiziranosti. Avtor nazadnje ugotavlja, da prevlada teledela sama po sebi, brez celovite družbenoprostorske strategije upravljanja, lahko v določenih primerih povzroča več škode kot koristi. V kombinaciji s trajnostno prestrukturiranimi soseskami in pametnim upravljanjem mestne infrastrukture ter aktivno participacijo prebivalcev mest lahko pomembno vpliva na kvaliteto življenja ljudi in na trajnostni razvoj družbe v celoti.

Uršičev članek obravnava naravo dela v kreativnih dejavnostih v povezavi s pandemskimi razmerami in posledicami, ko kreativne industrije postajajo vse pomembnejši segment urbanih gospodarstev in zaposlujejo vse več ljudi. Njegova teza je, da pandemija močno vpliva na delovne procese zaposlenih v kreativnih poklicih, ki so v večini primerov umeščeni v urbano okolje. Kreativni delavci so dojemani kot izrazito prilagodljivi tako glede na način, kraj in plačilo dela. Ugotavlja, da so kreativni delavci med najmočnejše prizadetimi zaradi pandemije Covida-19. Članek na podlagi podatkov iz longitudinalne raziskave »Slovenski kulturno-kreativni delavec v času Covida-19« obravnava vplive pandemije na širši kreativni sektor, nato pa prek analize sprememb v delovnem procesu in življenjskih razmerah kreativnih delavcev identificira elemente naraščajoče prekarizacije po posameznih podsektorjih, kot so vizualne, uprizoritvene umetnosti ali glasba. Ključna ugotovitev je, da selitev dela aktivnosti kreativnega sektorja na digitalne platforme sicer zvišuje delovno učinkovitost in omogoča opravljanje storitev na krajša časovna obdobja, vendar tovrstna orodja ne morejo nadomestiti fizičnega kreativnega miljeja v urbanih okoljih, ki zagotavlja druge nujne kvalitete za delovanje kreativnega ekosistema. Dolgoročno zmanjševanje pomena fizičnega kreativnega miljeja vodi v homogenizacijo kreativnih skupin in zmanjševanje heterogenosti ter socialnega kapitala, znanj, izkušenj in omrežij, kar zmanjšuje privlačnost (kvaliteto življenja) mest, regij in držav za določene skupine kreativnih zaposlenih in se dolgoročno kaže v postopnem zmanjševanju ali počasnejšem naraščanju ekonomskega obsega teh dejavnosti.

Zavratnik v svojem članku obravnava naravo migrantskega dela. Nemobilnost izpostavi za ključno posledico pandemije Covida-19, ki je zavrnila družbeno življenje, globalno ekonomijo, mikro povezave v lokalnih okoljih, vključno z mednarodnimi migracijami. Nadzor prehajanja meja se je s polja restriktivnih politik nadzora za migrante in begunce razširil na širše polje biopolitke; tako se s pandemijo briše ločnica med mobilnimi državljani in nedržavljeni. Za migrantske delavce kriza pomeni večje tveganje družbene izključenosti, za družbe pa zahtevno nalogo ohranjanja družbene

kohezije in solidarnosti; slednji sta v situaciji zaustavljanja ekonomij in negativnih družbeno-ekonomskih posledic lahko resno ogroženi. Izhaja iz domneve, da so migranti ostali na delovnih mestih, da smo »drugi« lahko delali, oddaljeno od doma. Migranti so kot del globalnega prekariata zaposleni ali delajo v sektorjih, ki temeljijo na fizični prisotnosti in ne omogočajo virtualnega, oddaljenega dela. Avtoričina preliminarne analiza pokaže, da so številni migrantski delavci del »novih revnih«, kar je v precejšnji meri posledica zaustavljenega družbenega življenja med pandemijo. Bolj specifični agregirani podatki nakazujejo ugotovitev, da migrantska dela v času zapiranja ekonomij kažejo na precejšnjo obstojnost in trdoživost, saj so nujno potrebna za nemoteno delovanje družbe. Ta odpornost na družbene krize, kakršna je pandemija Covida-19, se kaže predvsem v skorajda nespremenjenem obsegu denarnih nakazil migrantov v letu 2020.

Pavlin v članku poudari problematiko razvoja kompetenc – tako v sistemih (še posebej visokošolskega) formalnega izobraževanja kot v svetu dela. To je povezano z vprašanjem, ali naj izobraževalni sistemi v trenutnih razmerah krepijo predavanja prek oddaljenega dostopa ali naj začnejo iskati ustrezne substitute in kako naj vrednotijo praktične učne izkušnje. Zanima nas, kakšno vlogo bodo v prihodnje imele prvine samodiscipline, osebnega načrtovanja ali recimo koncentracije, kar je vse pomembno za delo z zmanjšanim neposrednim nadzorom. V izobraževanju so s tem med drugim povezani izzivi, usmerjeni v izzive ocenjevanja in vrednotenja znanja, akreditacij programov, priznavanje relevantnih delovnih izkušenj, snovanje poklicnih kvalifikacij in potrebe učenja starejših. Organizacije so se na drugi strani že pred pandemijo srečevale z izzivom upravljanja znanja, saj so delovni procesi vedno bolj prežeti s potrebami po učenju pri delu. Pandemija je poudarila potrebo po razumevanju novih principov ustvarjanja in uporabe znanja, učenja in pozabljanja ter razvijanja organizacijske kulture. Pavlin v članku opiše različne razvojne scenarije sprememb visokošolskega sistema, kot je »digitalizacija« ali pa intenzivno prilagajanje programov trgu dela.

Ena od možnih rdeči niti, ki jo je mogoče opaziti med vsemi petimi prispevki, se nanaša na vprašanje, kako bo vedno večja mobilnost dela vplivala na sam pomen dela za posameznika in družbo. Klasične teme na tem področju (Yeoman in dr., 2019) se navezujejo na raziskovalne izzive, kot so etični vidiki dela, dostojanstvo, vprašanje, ali človek sploh mora opravljati delo, ki ima zanj pomen, pripadnost delu, središčnost dela v življenju, »umazano« delo ter prekarnost in še bi lahko naštevali.

LITERATURA

- Abbott, Andrew Delano (1988): *The system of professions: an essay on the division of expert labor*. University of Chicago Press, Chicago, London.
- Attrill-Smith, Alison Chris Fullwood, Melanie Keep and Daria J. Kuss (2019): *The Oxford Handbook of Cyberpsychology*. New York. Oxford University Press.
- Boniwell, Ilona, Susan A. David in Amanda Conley Ayers (2013): *Oxford Handbook of Happiness*. New York. Oxford University Press.
- Connell, Raewyn (2020): COVID-19/Sociology. *Journal of Sociology* 56 (4): 745-751.
- Hočevar, Marjan (2020): Zapis o sociologiji v času pandemije. *Družboslovne razprave* 36 (94-95, avgust-december): 9-25.
- Matthewman, Steve, Kate Huppatz (2020): A sociology of Covid-19. *Journal of Sociology* 56 (4): 675-683.
- Moradian, N., H. D. Ochs, C. Sedikies, M. R. Hamblin, C. A. Camargo, J. A. Martinez ... & N. Rezaei (2020): The urgent need for integrated science to fight COVID-19 pandemic and beyond. *Journal of translational medicine* 18 (1): 1-7.
- Rebughini, Paola (2021): A sociology of anxiety: Western modern legacy and the Covid-19 outbreak. *International Sociology* 36 (4): 554-568.
- Van Zomeren, Martijn in John F. Dovidio (2018): *The Oxford Handbook of the Human Essence*. New York. Oxford University Press.
- Ward Paul R. (2020): A sociology of the Covid-19 pandemic: A commentary and research agenda for sociologists. *Journal of Sociology* 56 (4): 726-735.
- Yeoman, Ruth Catherine Bailey, Adrian Madden in Marc Thompson (2019): *The Oxford Handbook of Meaningful Work*. New York. Oxford University Press.
- Zinn, Jens (2021): Introduction: Towards a sociology of pandemics. *Current Sociology Monograph* 69 (4): 435-452.